

Қ.Базарбаев¹, А.Амирбек^{*2}, Э.Акдениз³

¹PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

Қазақстан, Түркістан. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

^{2*}PhD, доцент. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан,

E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz

<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

³Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Қазақстан, Түркістан

E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДА ТҮРКІТІЛДЕС МЕМЛЕКЕТТЕРДІҢ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТАРИХЫ МЕН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада түркітілдес мемлекеттердің қалыптасқан тарихи, саяси байланыстары, тілі, діні мәдениеті мен дәстүрлерінің ортақтығын негізге ала отырып, жаһандану жағдайында түркі дүниесі ынтымақтастығын одан әрі тереңдету мен даму бағыттары қарастырылады.

1992 жылдан бастау алып бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан түркітілдес мемлекеттер басшыларының қатысуымен өткен саммиттерінің нәтижесінде түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесі, тәуелсіз түркі республикалары арасындағы әріптестік қарым-қатынастарды тереңдету, түркі халықтары арасындағы мәдениет, ғылым, экономика саласындағы өзара пікір алмасулар қарқынды дамып келеді. Түркі кеңесінің алға қойған мақсаттары мен міндеттері барынша ауқымды. Атап айтқанда мемлекеттер арасында өзара сенімді нығайту; аймақта және әлемде бейбітшілік орнату үшін бірлескен күш-жігерді қолдау; сыртқы саяси мәселелерге ортақ көзқарас қалыптастыру; халықаралық терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге және трансұлттық қылмысқа қарсы күресті бірлесе үйлестіру; ортақ мүдденің барлық салаларында өңірлік және өзара ынтымақтастықты кеңейту; сауда қатынастары мен инвестиция-лар үшін қолайлы жағдай жасау міндеттері Түркі Кеңесінің басым бағыттарын айқындап отыр.

Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастық кеңесінің жобалары аясында саяси-мәдени және рухани байланыстардың барынша тығыз ынтымақтастық орнатудың стратегиялық мақсаттары мен міндеттері талданады.

Сондай-ақ, жаһандану үдерісі кезіндегі халықаралық саяси тәжірибенің жаңа құбылысы ретінде түркі мемлекеттері ұсынатын ортақ моделі мен ортақ стратегияларының табиғи бірігуін құрайтын негізгі қағидаларының іске асырылуына ғылыми талдау жасалады.

Кілт сөздер: Түркі кеңесі, Түркітілдес мемлекеттер және олардың халықаралық ұйымдары, саяси-мәдени және гуманитарлық байланыстар, жаһандану, интеграциялық үдерістер, ғылыми болжамдар.

Бұл зерттеу жұмысы Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырды (Грант № AP19676634).

¹PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

²PhD, associate professor. Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan. Corresponding author. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

³Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkistan
E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>

HISTORY AND DIRECTIONS OF DEVELOPING FORMATION OF COOPERATION BETWEEN TURKIC SPEAKING STATES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abstract

The article deals with the directions for further deepening and developing cooperation of the Turkic world in the context of globalization, based on historical and political relations, a common language, religion, culture and traditions of the Turkic speaking states.

From 1992 and to this day, as a result of summits attended by the Heads of Turkic speaking states, the Cooperation Council of Turkic Speaking States, the cooperative relations between the independent Turkic republics, and exchanges of views between the Turkic peoples in the field of culture, science, and economics are rapidly developing. The goals and objectives put forward by the Turkic Council are very extensive. In particular, the strengthening mutual trust between the states; supporting joint efforts to establish peace in the region and the world; creating a common view on foreign policy issues; joint coordination in the fight against international terrorism, separatism, extremism and transnational crime; expanding regional and mutual cooperation in all fields of mutual interest; the task of creating favorable conditions to trade relations and investments determine the priority areas of the Turkic Council.

In the projects of the Cooperation Council of Turkic Speaking States, the strategic goals and objectives of establishing close cooperation in political, cultural and spiritual ties are analyzed.

Also as a new phenomenon of international political experience in the globalization process, a scientific analysis of implementing the basic principles, which are a combination of the general model and general strategies proposed by the Turkic states, is carried out.

Keywords: Turkic Council, Turkic speaking states and their international organizations, political, cultural and humanitarian relations, globalization, integration processes, scientific prediction.

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19676634).

Базарбаев К.¹, Амирбек А.^{*2}, Акдениз Э.³

¹PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. E-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0003-0058-2322>

²PhD, доцент. Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави. Казахстан, Туркестан. Автор-корреспондент. E-mail: aidarbek.amirbek@ayu.edu.kz
<https://orcid.org/0000-0002-1084-6259>

³Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави. Казахстан, Туркестан.
E-mail: eren.akdeniz@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-3261-3384>

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ ТЮРКОЯЗЫЧНЫМИ ГОСУДАРСТВАМИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье рассматриваются направления дальнейшего углубления и развития сотрудничества тюркского мира в условиях глобализации, исходя из общности сложившихся исторических, политических связей, языка, религии и традиций тюркоязычных государств.

В результате саммитов с участием глав тюркоязычных государств, начиная с 1992 года и продолжающихся по сей день, интенсивно развиваются Совет сотрудничества тюркоязычных государств, углубление партнерских отношений между независимыми тюркскими республиками, обмен мнениями между тюркскими народами в области культуры, науки, экономики. Цели и задачи, выдвинутые Тюркским советом, максимально обширные. В частности, укрепление взаимного доверия

между государствами; поддержка совместных усилий по установлению мира в регионе и мире; формирование общего взгляда к внешнеполитическим вопросам; совместная координация борьбы с международным терроризмом, сепаратизмом, экстремизмом и транснациональной преступностью; расширение регионального и взаимного сотрудничества во всех областях, представляющих взаимный интерес; задачи создания благоприятных условий для торговых отношений и инвестиций определяют приоритетные направления Тюркского совета.

В рамках проектов Совета сотрудничества тюркоязычных государств анализируются стратегические цели и задачи налаживания тесного сотрудничества политических, культурных и духовных связей.

Также проводится научный анализ реализации основных принципов, составляющих естественное объединение общей модели и общих стратегий, предлагаемых тюркскими государствами, как нового явления международной политической практики в процессе глобализации.

Ключевые слова: Тюркский совет, тюркоязычные государства и их международные организации, политико-культурные и гуманитарные отношения, глобализация, интеграционные процессы, научный прогноз.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP19676634).

Кіріспе. Орталық Азиядағы түркітілдес елдер 1991 жылы тәуелсіздігін жариялады, ал Түркия осы елдердің тәуелсіздігін мойындаған алғашқы мемлекет болды. 1990 жылдардың алғашқы жылдарында түркітілдес елдердің интеграциялық инфрақұрылымы коммуникациялар, көлік, мәдениет және білім беру, сауда және экономика саласындағы Түркиямен арағы екіжақты қатынастарды дамыту жөніндегі бастамалармен құрылды. Осылайша, 1990 жылдардың басында Түркияның түркі мемлекеттерімен жасаған келісімдерінің нәтижесінде аймақтың 11 елі тәуелсіздікке қол жеткізді, әсіресе сауда-экономикалық салада тәуелсіздігін нығайтты және кеңестік бағдардан ажырап, тәуелсіз бастамаларымен өзін-өзі дербес басқаруға негізделген сыртқы саясатқа араласа бастады. Сондай-ақ, түркі мемлекеттері Түркиямен байланысын жан-жақты дамытып, гуманитарлық, сауда, экономика, көлік және инфрақұрылым салаларындағы қатынастарды нығайтуға негізделген сыртқы саяси стратегияны іске асырды. Осы бағыттағы түркі мемлекеттері «Түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының кездесулері» деп аталатын саммит процесін бастады, ол 2010 жылға дейін жалғасты, сол кезде Түркі кеңестерінің маңызды күнтізбесі өзара байланысты нығайту, интеграцияның берік негізін қалап, кеңестік басқару жүйесінен кейінгі кезеңде туындауы мүмкін түрлі мәселелердің шешілуін қамтамасыз ету үшін құрылды.

Жаһандану жағдайында әлемдік саясатта қалыптасқан өте күрделі халықаралық қатынастарда түркі мемлекеттері саяси-экономикалық, гуманитарлық ынтымақтастық орнатып, оны қамтамасыз ететін халықаралық (парламентаралық, үкіметаралық т.б.) ұйымдар мен мекемелер құру бағытында жүргізіп отырған саясаты саясаткерлердің ғана емес, сонымен бірге қоғамдық ғылым салалары өкілдерінің де жіті назарында болып отыр. Еуро одаққа балама болатындай түркі мемлекеттері ұйымының қызметі үнемі жетілдіріліп отыруды, халықаралық қатынастардағы саяси-экономикалық, әскери өзгерістерді жіті қадағалауды және осы күрделі жағдайда өзінің стратегиялық бағдарын сақтап қалуы үшін мемлекет басшыларының батыл саяси шешімдерін қажет етеді.

Материалдар мен әдістер. Мақала мазмұнында Түркітілдес мемлекеттердің саяси, тарихи-мәдени ықпалдастығын қалыптастырудың саяси-құқықтық тәжірибелеріне ғылыми талдау жасап, жаһандану жағдайындағы даму бағыттарын айқындау зерттеу жұмысымыздың маңызды гипотезасы саналады. Ғылыми зерттеулердің стратегиясы мен статистикалық мәліметтерін талдау, бағалау, сараптауға негізделеді. Жаһандану жағдайындағы Түркі мемлекеттер кеңесінің ынтымақтастығын одан әрі тереңдету мен даму бағыттарына ғылыми болжамдар жасауда заманауи теориялық-методологиялық әдіс-тәсілдер бойынша жасалатын тұжырымдар тарихи танымды жаңалайды. Түркітілдес мемлекеттердің тарихи саяси, мәдени қарым-қатынастарының нығайту бағыттарын айқындауда зерттеулердің сипаттаушы, корреляциялық әдіс-тәсілдер қолданылады.

Зерттеудің пәнаралық байланыстарды орындалатын ерекшеліктеріне сай оның жекелеген бағыттарын тұжырымдауда мынадай әдістер қолданады: Тарих ғылымының әдістері; халықаралық қатынастар ғылымының әдістері; рухани ынтымақтастық тұжырымдарын негіздеуде философиялық зерттеу әдістері; сол сияқты гуманитарлық кеңестік қалыптастыру бағытын тұжырымдауда аксиологиялық әдістер.

Тарихи деректер, құқықтық нормативтік құжаттар, статистикалық ақпараттар, индукция-дедукция, тарихи салыстырмалы талдау тәсілдерімен қол жеткен нәтижелер түркі тілдес мемлекеттердің

жаһандық даму перспективаларын болжамдауға мүмкіндік туғызады. Зерттеудің басты мақсаты түркітілді мемлекеттердің ынтымақтастығы мен ықпалдастығын қалыптастыру мен дамытуға ықпал жасаған жоғары деңгейдегі мемлекет басшыларының кездесулері – саммиттердің қабылдаған шешімдеріне талдау жасау болып белгіленді.

Талдаулар мен нәтижелер. Тақырыпқа қатысты отандық және шетелдік қоғамдық ғылым өкілдерінің ұзақ жылдар бойы жүргізілген зерттеулері барысында ауқымды ғылыми зерттеулер кешені қалыптасты.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап Түркітілдес мемлекеттердің байланыстары тарихына отандық ғылымда жіті назар аударыла бастады. Сол зерттеулердің қатарында К.Б. Саудабаев [1], Ж.Қ. Түймебаев [2], А.Махаева [3], С.Рүстемов [4], А.Амирбек [5], А.Бурыбаева [6], Е.М. Тұралин [7] және т.б. зерттеулерін атап айтуға болады.

Дегенмен, бұл зерттеулерде тақырыптың жекелеген қырлары ғана кеңінен қамтылып, зерттелгендігі байқалады. Түркітілдес мемлекеттердің тәуелсіздіктен кейінгі кезеңдегі ортақ мәдени-гуманитарлық кеңістіктегі көпжақты қатынастарының тарихы түркілердің әлемдік мәдениет пен өркениетке қосқан үлесі туралы отандық және шетелдік атақты түркологтардың еңбектерін талдаған С. Булекбаевтың [8] монографиясы да іргелі зерттеуге айналды.

Түркітілдес мемлекеттердің ықпалдастығы тақырыбындағы ғылыми ізденістер, кейінгі кезде түркиялық зерттеушілер тарапынан қызу қолға алынды. Айталық, түрік ғалымы Али Назми Шораның [9] «Түрік Кеңесінен», «Түрік мемлекеттер ұйымына» одан «Түрік бірлескен мемлекеттеріне» апаратын жол» атты ғылыми еңбегінде түркітілдес елдердің алдан кездескен барлық қиындықтар мен кедергілерге қарамастан түрік бірлігіне қол жеткізу бағыттарын жалғастыру түркі халықтарының болашағы үшін аса маңызды міндет екенін алға тартады. Е.Дурдулар [10] «Түркі әлемінің болашаққа қадамы және Түркі кеңесі» атты зерттеуінде Түркі кеңесіне мүше елдердің тіл, мәдениет және тарих бірлігі арқылы өзара қарым-қатынасын жаһандық жағдайда институттандырып жүйелеу керектігін алға тарта, М. Екши [11] Түркияның түрік әлеміне қатысты қоғамдық дипломатиялық байланыстарын ерекше атап өтеді. Осы бағытта зерттеулер жүргізген М. Шишекли [12] халықаралық ұйым - ТүркПА-ның түркі дүниесінің ықпалдастық бағыты мен қызметі және оның айрықша белгілерін ашады. Түркі әлемінің астаналары жайлы Мұрат Йылмаз және Чолпан Кавунжудың еңбегіне кең түрде талдау жүргізген Ф. Пурташ [13] жаһандық жағдайда түркітілдес мемлекеттердің ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үдерісін талдайды.

Азербайжандық ғалым Д. Фейзиев [14] жаһандану үдерісі кезіндегі халықаралық саяси тәжірибенің жаңа құбылысы ретінде түркі мемлекеттері ұсынатын бірлік моделін зерттеген және сәтті болжамдар жасаған. Р. Рахманалиев [15] түркі халықтарының сан ғасырлық ықпалдастық тарихын зерделеп, оны дамытудың стратегиясын қарастырады. Ю. Рубинскийдің [16] және П. Савицкий еңбегінен [17] жаһандану тақырыбына байланысты проблемаларды кездестіруге болады. Бұл аталған зерттеулерде ортақ методологиялық ұстаным орнықтағандықтан бір-біріне қайшылықты тұжырымдар кездеседі. Қазіргі кезде жаһандану үдерісі мәселеге қатысты тың методологиялық ұстанымдарды қалыптастыруды қажет ететіндігі айқын болып отыр.

Б.Каримов еңбегінде [18] ТҮРКСОЙ, Түркі академиясы, Түркі мемлекеттерінің ынтымақтастық кеңесі және Түркі әлемінің аймақтық бірлестіктері сияқты маңызды ұйымдардың құрылуын зерттегенімен, түркі тілдес мемлекеттердің жаһандық даму жағдайында ортақ байланыстары мен ықпалдастық әрекеті назардан тыс қалған.

Осы тақырып жөнінде шет елдік бір топ ғалымдар Б.Арас [19], Ч.Беквит [20], Б.Брауер зерттеулерінде Кеңес үкіметі ыдырағаннан кейінгі еуразиялық аймақтағы түркілердің геосаясаты жайлы маңызды тақырыптар қарастырады, алайда ондағы жасалған тұжырымдар жаңартуды және сын көзімен қарауды қажет етеді [21].

Ағылшындық зерттеушілер В.Финдлей [22] мен О.Брил Түркия Республикасының Орта Азиядағы 5 посткеңестік мемлекеттермен мәдени, экономикалық, әлеуметтік және саяси тарихын қарастырғанымен, жаһандану жағдайындағы түркі дүниесі ынтымақтастығын орнықтырудың даму бағыттарын толық ашпаған [23]. Жаңа методологиялық тұжырымдар қолданылған бұл зерттеулерде архивтік деректер мен халықаралық саяси, мәдени ұйымдардың ықпалдастық қызметінің талданбауы себепті тақырыптың жекелеген қырлары ғана ашылған. Ғаламдастыру жағдайында түркітілдес мемлекеттердің саяси серік-тестігі мәдени ықпалдастық негіздері арқылы нығая түсті. Қазіргі заманғы саяси-мәдени байланыс-тарының сабақтастығы бауырлас елдер арасындағы стратегиялық әріптестік пен мәңгілік достық қатынастарды орнықтырудың басты дәлелі және дәйегі болуы тиіс. Бұл тұжырым түркі тілдес халықтардың саяси-мәдени байланыстарын іске асыратын құрылымдардың қызметінде басшылыққа алынатын болады.

Тәуелсіздік кезеңіндегі қалыптасқан түркі мемлекеттерінің өзара ықпалдастығы мен ынтымақтастығының стратегиялық бағыт-бағдарын айқындауда мемлекет басшыларының қатысуымен өткізілетін саммитер шешуші рөл атқарып келеді.

Саммиттер барысында Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Азербайжан, Түркия және Түрікменстан президенттері жоғары деңгейде кездесулерде бас қосты. Түркия Республикасы мен түріктілдес республикалары арасындағы қарым-қатынастар тәуелсіздік кезеңінде ортақ әрекеттер арнасына түсті. Түркі кеңесі Түркия, Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан елдері экономиканы, саясатты, білім беруді, туризмді салаларын қамтитын өзара ынтымақтастықты тереңдетуге, ортақ тарихи және мәдени құндылықтарға негізделген достық және бауырластық қатынастарды дамытуға, Түріктілдес халықтарды жақындастыруға бағытталып, Еуразия құрлығында бейбітшілік пен тұрақтылықты қолдауға атсалысу мақсатында құрылды. Оның үстіне қазірге кезде түркі мемлекеттерінің арасында қақтығыс туғызатын «ішкі қайшылықтар қауіптілігі» жоқ. Алайда, түркі әлемінің біртұтастығына сызат түсіруді көксейтін «сыртқы қауіптілік» барлық кезеңде де болған, қазір де бар және мұндай қатер алдағы уақытта да бола бермек» екендігін ескерер болсақ [15], мемлекеттер арасында ынтымақтастықты орнықтырудың қажеттілігі арта түседі [18]. Осылайша Кеңестің негізгі мақсаттары мен міндеттері мынадай басты бағыттар болып айқындалды:

1. Кеңеске мүше мемлекеттер арасында сауда және инвестициялар үшін қолайлы жағдайлар жасау;
2. Мәдени байланыстарды дамыту; жан-жақты және теңгерімді экономикалық өсуге және әлеуметтік және мәдени дамуға үмтылу;
3. Ғылым, технология, білім және мәдениет саласындағы өзара іс-қимылды кеңейту;
4. Бұқаралық ақпарат құралдары мен баспасөз құралдарының өзара әрекеттесуіне ықпал ету;
5. Өзара сенімді нығайту;
6. Барлық салаларда ортақ мақсаттарға қол жеткізу үшін тиімді өңірлік және екіжақты ынтымақтастықты дамыту.

Осы мақсаттар мен міндеттерді орындау үшін Түркі Кеңесі жанындағы мемлекет басшыларының кеңесі, Сыртқы істер министрлерінің кеңесі, Ақсақалдар кеңесі және хатшылық құрылымдар өз жұмыстарын жалғастыруда. Түркі Кеңесінің басқарушы органы президент қызметін атқаратын ел президенті үйлестіретін мемлекет басшыларының кеңесі. Оның президенттік мерзімі бір жыл. Түркі Кеңесінің барлық қызметін Стамбулда орналасқан Түрік Кеңесінің хатшылығы басқарады, онда мүше мемлекеттердің азаматтарынан құралған халықаралық жұмыс тобы қызмет атқарады. Кеңестің Бас хатшысы үш жыл мерзімге және кезек тәртібімен тағайындалады.

Түркі кеңесі құрылтайшылары Қазақстан, Қырғызстан, Әзербайжан, және Түркия болып табылатын түркітілдес елдерінің мемлекет басшыларының жоғары деңгейдегі кездесулері нәтижесінде көрсетілген ортақ саяси ерік-жігерді көрсету және жан-жақты ынтымақтастықты арттыру мақсатында құрылған халықаралық және үкіметаралық біріктіруші ұйым. 1991 ж. әлемдік аренада бес тәуелсіз түркі мемлекетінің пайда болуы Түркияның сыртқы саясатында жаңа күн тәртібінің қалыптасуына негізделген қарқынды келіссөздер басталды. Түркия Республикасының жетекшілігімен мемлекеттер басшыларының жоғары деңгейдегі кездесулері ұйымдастырылды. Түркия Еуразияда қалыптасқан саяси жағдайды жылдам қолға алып, түркі мемлекеттері басшыларының саммиттерінде түркі мемлекеттері басшыларының кездесуін қамтамасыз етті. Ендігі жерде, 1992-2010 жж. аралығындағы Түріктілдес мемлекет басшылары кездескен саммиттердің шешімдеріне қысқаша талдау жасау керек.

Түріктілдес мемлекет басшыларының алғашқы саммиті 1992 ж. қазанның 30-31 күндері Анкарада өтті. Онда тәуелсіздігін жаңадан алған Түріктілдес мемлекеттерінің мәдени жақындасу, саяси ынтымақтастық, ортақ түркі құндылықтары негізінде экономикалық интеграция, өзара қарым-қатынастарды берік негізде нығайтуға қол жеткізу мәселелері талқыланды. Түріктілдес мемлекет басшыларының екінші саммитін 1993 ж. Бакуде өткізу жоспарланған. Алайда, Әзірбайжан мен Армения арасында Таулы Қарабақ мәселелеріне байланысты мемлекет басшылары 1994 ж. 18-19 қазанда Стамбул қаласында өткен екінші саммитте тәуелсіздік, егемендік, аумақтық тұтастықты құрметтеу, ішкі істерге араласпау және теңдік қағидаттарына ерекше назар аударылды.

1995 жылдың 27-29 тамызында Бішкектегі саммитте ақпараттық, мәдени, ғылыми-экономикалық байланыстарды дамыту және өңірлік тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету мәселелері талқыланды. 1996 ж. 21 қазанда Ташкенттегі төртінші саммитте Түріктілдес мемлекеттер саммитінің хатшылығын құру және оның жарғысын дайындау жөнінде шешім қабылданды. Түріктілдес мемлекет басшыларының бесінші саммиті 1998 ж. 9 маусымда Астанада өтті. Бұл саммитте Түріктілдес елдердің мемлекет басшылары сауда-экономикалық қатынастарды кеңейту және тереңдету, Ұлы Жібек жолын қайта жандандыру бағдарламасын бірлесіп іске асыру, елдердегі бай табиғи ресурстарды, ең алдымен табиғи газды, мұнай мен гидроэнергетиканы өндіру мен пайдаланудың маңыздылығына баса назар аударып, әлемдік нарықтарға энергия ресурстарын жеткізу жөніндегі бірлескен жобаларды іске асыруды талқылады.

2000 жылдың 8 сәуірінде Түркітілдес мемлекет басшыларының 6-саммиті Бакуде өтіп, Баку декларациясының 15-ші қаулысына сәйкес Түркияда тұрақты хатшылық құру туралы шешім қабылданды. Баку саммитінде ғылым, мәдениет, білім беру және ақпарат алмасу саласындағы ынтымақтастықты дамыту және нығайту, Ұлы Жібек жолын жаңғырту және аймақ елдерінің өзара тиімді экономикалық қатынастарын нығайту, Еуропа-Кавказ-Азия дәлізі бойынша халықаралық тасымалдарды дамытуға бағытталған бұрын қабылданған құжаттарда көзделген импорттық және экспорттық өнімдердің еркін транзитін қамтамасыз етуді қолдау үшін қол қойылды.

2001 ж. сәуірдің 26-27 Стамбұлда түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының 7- саммитте алдыңғы кездесулерде қабылданған қаулылар бекітіліп және институционализация үшін кейбір маңызды шешімдер қабылданды. Осыған сәйкес «Түркітілдес мемлекеттер» деген атау орнықты. Сонымен қатар, саммит барысында Қазақстан президенті Нұрсұлтан Назарбаев ақсақалдар кеңесі мен Түркітілдес мемлекеттерінің парламенттік Ассамблеясын құруды ұсынды. Араға бес жарым жыл салып 2006 жылы 17 қарашада Өзбекстан мен Түрікменстаннан басқа төрт Түркітілдес мемлекет басшылары кездескен Анталияда 8-ші саммитінде бас қосты. Кездесуге Өзбекстан қатысқан жоқ, ал Түрікменстан Анкарадағы елшілікпен таныстырылды. Кездесуде маңызды мәселелерді қамтитын ынтымақтастықтың нақты мүмкіндіктерін кеңейтуге баса назар аудара отырып, 27 тармақтан тұратын Анталия қаулысына қол қойылды.

2009 жылдың 2-3 қазанында Әзірбайжанның Нахичеван қаласында Түркітілдес мемлекет басшыларының 9-шы саммиті өтті. Өзбекстан саммитке қатысқан жоқ, ал Түрікменстан мемлекеті вице-президент деңгейінде ұсынылды. Институттандыру үшін саммиттің ең маңызды аспектісі «Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесін (ТМЫК)» құру туралы «Нахчыван келісіміне» қол қойылды. Нахчыван келісімін қарастыра отырып, мемлекет басшылары саммитте Азиядағы өзара ынтымақтастық және сенім шараларын нығайту жөніндегі конференцияның (АӨСШК) Азия өңіріндегі қауіпсіздік мәселелері бойынша диалог пен ынтымақтастықты дамытуға қосқан үлесінің маңыздылығын атап өтіп, Қазақстанның төрағалығы кезінде АӨСШК интеграциялану жолында айтарлықтай ілгерлегені атап өтілді. Сонымен бірге Ислам Конференциясы Ұйымы (ИБҰ) шеңберіндегі ынтымақтастықты кеңейту, 2012-2013 жж. кезеңіне БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі мүшелерінің уақытша лауазымдарына Қырғызстан мен Әзірбайжанның кандидатураларын қолдау, Қарабахтағы армян-әзірбайжан қақтығысы және оның Әзірбайжан Республикасының Тәуелсіздігі, аумақтық тұтастығы мен шекараларына қол сұқпау шеңберіндегі елеулі салдары; бұл бейбіт реттеуге дипломатиялық қолдау көрсету мәселелері бойынша ынтымақтастықты кеңейтудің маңыздылығын атап өтті.

2010 жылдың 16 қыркүйегінде түркітілдес елдердің мемлекет басшыларының оныншы саммиті өтіп, Ыстамбұл декларациясына қол қойылды. Саммитте көпжақты ынтымақтастық мүмкіндіктері қарастырылып, әсіресе экономикалық саладағы ынтымақтастықты тереңдету мәселелері талқыланды. АҚШ-тың Польша мен Пәкстандағы бұрынғы елшісі Томас Симонстың Еуразия құрлығындағы түркілік факторға байланысты ұсынған «Бүгінгі Еуразия – бұл кешегі Кеңестер Одағы емес» [24] деген парадигмасы Еуразиялық кеңістіктің дипломатиясына тың серпін беруі керек. Демек, түркі мемлекеттерінің ұйымы халықаралық саясатта өз «дауысын» танытуы керек.

Түркі мемлекеттерінің ұйымы құрылғаннан кейін 9 саммит өткізілді, олардың қатары 2011 жылы Алматы, 2012 жылы Бішкек, 2013 жылы Гебеле, 2014 ж. Бодрум, 2015 ж. Астана, 2018 ж. Чолпон-Ата, 2019 ж. Баку, 2021 ж. Стамбул және 2022 ж. Самарқанд. 2020 ж. наурызда Мемлекет басшылары Түркістандағы кезектен тыс саммитте және 2021 жылғы наурызда онлайн режимінде кездесті. Ал соңғы рет 2023 ж. наурызда Анкарада өткен кезектен тыс саммитке мемлекет басшылары жиналды.

Жалпы, 1992-2023 жж. Түркітілдес мемлекет басшылары кездесулерінің негізгі мақсаты түркі әлеміндегі өзара сенім шараларын арттыру, саяси ынтымақтастықты нығайту, экономикалық және техникалық ынтымақтастық мүмкіндіктерін жеделдету, адами қарым-қатынастарды дамыту, тарихи және мәдени орындардың сақталуын қамтамасыз ету болды.

Түркі кеңесі түркі мемлекеттерін ерікті түрде жақындастыратын алғашқы ұйым болып табылады. Кеңес құрылғаннан бері аймақтық ынтымақтастық тұрғысынан айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді. Кеңес Еуразиядағы жаңа аймақшылдық аясындағы жан-жақты ынтымақтастықтың соңғы үлгілерінің бірі болып табылады. 20 жылдан астам уақытта ынтымақтастық тарихы бар Түркі кеңесіне мүше мемлекет-тердің басшылары әртүрлі жағдайларда ынтымақтастыққа бел буғандықтарын көрсетті.

Осы тұрғыда хатшылықтың үйлестіруімен Түркі кеңесінің қызметі, осы іс-шараларды жүзеге асыру үшін құрылған жұмыс топтары, ынтымақтастықтың әрбір саласында өткізілген министрлер кездесулері, осы отырыстарда қабылданған шешімдерді құжаттау және жылдам жүзеге асыру саммиттер процесінде басталған аймақтық ынтымақтастық үдерісін тереңдетуді қамтамасыз етті. Осының аясында Түркі

кеңесінің құрылуымен түркі мемлекеттері арасындағы ынтымақтастық үдерісі аймақтық ынтымақтастық механизміне айналды.

Аймақтық ынтымақтастықты сақтау, сондай-ақ оны атқару шеберлікті қажет етеді. Ынтымақтастық процесінің табысы ортақ мүдделер үшін қол жеткізілген әсері халық алдында нақты табыстарға байланысты. Ынтымақтастық механизміне енетін елдердің инфрақұрылымы, мемлекеттік институттарының құрылымдары мен заңнамалары бір-бірімен үйлестірілген жағдайда ынтымақтастықтың тиімділігін арттыруға болады. Осы орайда, мысалы, кедендік заңнаманы үйлестіру және тасымалдау саласындағы Түркі кеңесіне мүше елдер арасында халықаралық стандарттарды енгізу маңызды болып табылады.

Бұл техникалық жағынан аса қиын емес, бірақ болашақта осы саладағы ынтымақтастықты айтарлықтай арттыратын мәселе. Экономикалық саладағы мүше елдер арасындағы сауда мен өзара инвестицияны ұлғайту және осыған байланысты кедергілерді жою мүше елдердің де, аймақтың да экономикалық әлеуетін жақсартатын элемент болып табылады. Екінші жағынан, мүше елдердегі тарихи Жібек жолын қайта жаңғырту және оны туристік брендке айналдыру аймақтық дамуға және нығайта түсуге үлес қосады. Білім және мәдениет саласындағы қалыптасқан ынтымақтастықты тереңдету түркі халықтарының бір-бірінің диалектілерін жақсы түсінуіне және ортақ жетістіктерінен хабардар болуына мүмкіндік береді.

Түркі мемлекеттері ұйымының алдында тұрған үлке мәселелердің бірі – ұлт мәселесі. Осыған орай Назми Чора былай дейді: «Бүгінгі әлемде ұлттық үкіметтерінің мүдделерін қорғай отыра, мемлекеттер халықаралық аренада топтасу жолы арқылы Әлемдік саясаттасалмақты рөл ойнауға тырысады» [25]. Бұл тұжырымды ұйымға кірген әр ұлт өзінің ұлттық мәселелерін өздерінің қалауынша шешуге құқылы деп түсінуіміз керек. Бұл ұйым мүшелерінің бер-біріне басымдық көрсетуге деген әрекеттеріне жол жоқ дегенді құқықтық тұрғыда реттейді.

Ұйым мүше елдер арасындағы өзара әрекеттесуді тереңдетумен қатар туризм, мәдениеттен көлікке, экономикадан сыртқы саясатқа дейін жүзеге асырып жатқан ынтымақтастық жобаларымен Еуразиядағы ынтымақтастық мәдениетін аймақтық және жаһандық ауқымда дамытуға үлес қосуда. Осы тұрғыда жаһандық ауқымдағы тұрақты аймақтық ынтымақтастықтың оң әсерлері қазірдің өзінде сезілуде. Осы шеңберде Түркі кеңесі қысқа уақыт ішінде атқарған қызметімен Еуразиядағы ынтымақтастықты дамытудың маңызды субъектісі ретінде өз орнын алды. Түркі кеңесінің алдағы кезеңде аймақтық мүдделер үшін әзірлейтін ортақ жобаларының сипаты бұл бастамалардың болашағын жарқын ететіні сөзсіз.

Зерттеу жұмысымызда жинақталған құжаттар және бастапқы деректер негізінде Түркітілдес мемлекеттердің халықаралық ұйымдар шеңберіндегі қызметіне ғылыми баға беріледі. Сондай-ақ қазіргі кезде түркі халықтарының мәдени-тарихи мұрасын насихаттау, көпшілікке танытуда ортақ гуманитарлық кеңістік қалыптастырудың қажеттілігі сезілуде. Мәселеге кешенді тұрғыда қарап, жасалған тұжырымдар Түркітілдес мемлекеттіер ынтымақтастығының (ТМЫК) даму бағыттарын ғылыми болжамдауға негіз қалайды. Жаһандану жағдайы түркі тілдес мемлекеттердің ықпалдастығын дамыту міндетін күн тәртібіне қойып, Түркітілдес мемлекеттер кеңесінде, ғылыми зерттеу орталықтары мен ғылыми мекемелерде жиі талқыланып келеді. Ал біздің зерттеу жұмысымыздың басты нәтижесі Түркітілдес мемлекеттердің байланыстарының тарихи тәжірибелерін қорытып, мемлекеттер арасындағы саяси-мәдени ықпалдас-тықтың даму перспективасына ғылыми болжамдар жасау және халықаралық деңгейде насихаттау.

Қорытынды. Түркі кеңесінің құрылу алғышарттары түркі әлемі тарихындағы маңызды кезең болып табылады. Түркітілдес мемлекет басшыларының дәстүрлі кездесулері түркі халықтар арасындағы ықпалдастықты одан әрі нығайтуға тың серпін береді. Кеңестің басты мақсаты – әлемнің бейбітшілікке жету жолында нақты ілгерілеу, сыртқы саясатта ортақ көзқарасты алға жылжыту, халықаралық терроризмге, сепаратизмге, экстремизмге және трансұлттық қылмысқа қарсы күресті үйлестіру, сондай-ақ өңірлік ынтымақтастықты нығайту. Сонымен қатар, Кеңес міндеттерінің ауқымы өзара сауда қатынастары мен инвестицияны нығайту үшін қолайлы жағдайлар жасауға сәйкес белгіленді. Бұл жерде жан-жақты және теңгерімді экономикалық өсуге, әлеуметтік және мәдени дамуға, ғылым, техника, білім және мәдениет салаларындағы ынтымақтастықты нығайтуға сәйкес ұмтылыстарды да атап өткен жөн. Кеңес аясында ақпараттық саладағы өзара іс-қимылды нығайтуға, құқықтық саладағы ынтымақтастықты кеңейтуге де ерекше мән беріледі.

Түркі кеңесін құрудың саяси қажеттілігі 2009 жылдың 3 қазанында бекітілді. Одан кейін Түркия, Әзірбайжан, Қазақстан және Қырғызстан президенттері түркі әлемі үшін тарихи Нахичеван келісіміне қол қойды. Түркі кеңесі халықаралық ұйымдармен ынтымақтастыққа ерекше көңіл бөле отырып, бірқатар халықаралық құрылымдармен – Ислам ынтымақтастығы ұйымымен (ИБҰ), Экономикалық ынтымақтастық ұйымымен (ЭБҰ), Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымымен (ЕКБҰ),

Қара теңіз экономикалық ынтымақтастық ұйымымен (ҚЭЫҰ), Азиядағы Өзара ықпалдастық және сенім шаралары жөніндегі кеңес (АӨСШК), Біріккен Ұлттар Ұйымы (БҰҰ) және Дүниежүзілік туристік ұйымдарымен (ДТҰ) өзара ықпалдастық және сенім шаралары бойынша тығыз байланыс орнатты.

2021 жылдың 12 қарашасында Ыстамбұл маңындағы «Демократия мен бостандық аралында» сегізінші саммит өтіп, оның аясында Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің атауы «Түркі мемлекеттері ұйымы» болып өзгертілді.

Саммиттің тарихи маңызы өте зор. Біріншіден, Түркі кеңесі ұйымға айналды. Өйткені бұл ұйымның негізінде табиғи одақтастар жатыр. Ал тарих, мәдениет, салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымыз осы бірлікті талап етеді. Сонымен қатар, қазіргі әлемде күн санап қауіп-қатер туындап, өкінішке орай, әлемнің жетекші елдері бұл қауіптерге қарсы дұрыс қадам жасай алмай отыр. Түркі мемлекеттері ұйымының маңызы түрік халықтары үшін ғана емес, бүкіл әлем үшін одан әрі арта түсері сөзсіз. Түркітілдес мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық шынайы болғандықтан, бір-бірін туыс халықтар санайды. Бүгінде түркі халықтары ұлан-ғайыр аумақты қамтып отыр, Түркітілдес мемлекеттер арасындағы бірлік пен бауырлас-тық күн сайын нығайтып саяси, экономикалық және әскери-стратегиялық өзара байланыстарды арттырудың маңызы зор. Бұл бағыттағы алғашқы қадам – Түркітілдес мемлекеттердің функционалдық интеграциясы. Осы тұрғыдан алғанда, Түркі мемлекеттері ұйымының құрылуы бүкіл түркі әлеміндегі ұзақ мерзімді интеграциялық үрдістерді көрсететін үлкен саяси оқиға болып табылады. Жалпы, дүниежүзілік саяси тарихтың заңдылығы мен әлемдік түркіліктің тарихи тағдыры Түркі кеңесінен Түркі мемлекеттері ұйымына, келешекте Түркі мемлекеттері одағына айналатын саяси институт құруды қажет етеді.

Халықаралық саясаттағы өзгерістерге сергектік танытатын жалпытүркілік бірлік орнықтыру жобасы бүгінгі әлемдік саясатқа өте қажет және пайдалы құбылысқа айналып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Саудабаев К.Б. *Казахстанско-турецкие отношения: Становление, современное состояние и перспективы развития. Докторлық диссертация.* – Алматы, 1999. – 339 б.
2. Түймебаев Ж.К. *Қазақстан – Түркия: достық пен ынтымақтастыққа – 20 жыл.* – Анкара, 2013. – 419 б.
3. Махаева А., Рүстемов С. *Түркістан халықтарының азаттық қозғалыстағы өзара байланыстары (XIX ғасырдың 60-90 жылдары // Қазақстан мұрағаттары, 2010. №2 (14).*
4. Рүстемов С. *Түркі-мұсылман халықтары: XX ғасыр басындағы әлеуметтік-саяси мәселелерінің Алаш қайраткерлері еңбектерінде бағамдалуы // Отан тарихы. № 1 (69), 2015. – Б. 152-161.*
5. Амурбек А. *Integration of Turkic-Speaking Countries: Historical Background and Institutionalisation. Bölgesel Araştırmalar Dergisi. 2017. – p.164-204.*
6. Бурыбаева А. *Қазіргі кезеңдегі Қазақстан-Түркия қарым-қатынастары (1991-2001 жж.) – Алматы, 2002. – Б.174-176.*
7. Тұралин. Е.М. *Қазіргі кезеңдегі қазақ-түрік қарым-қатынастарының даму динамикасы. // Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Международная жизнь и политика», 2015. №4 (43), – с.137.*
8. Булекбаев С. Б. *Тюркский вклад в мировую культуру и цивилизацию: монография. Алматы: BAVIS systems. 2016. – 316 с.*
9. Çora. A. «Türk Konseyi»nden (Türk Keneşi) «Türk Devletleri Örgütü» ne oradan «Türk Birleşik Devletlerine» uzanan yol. Ankara. 1. Baskı: Mayıs. 2021. – Sayı 156.
10. E. Durdular. *Türk Dünyasının Geleceğe Açılan Penceresi; Türk Keneşi. Türk yurdu. Şubat. 2016. 105 – Sayı 342.*
11. Ekşi. M. *Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies 17/1 Yaz-Summer. 2017. – S.360.*
12. Çiçekli. M. *Bağımsız Türk Devletleri Arasında Meclisler Arası Çok Taraflı İşbirliğinin Son On Yılı: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPAA). 2018. – s.34.*
13. Fırat Purtaş. *Türk Dünyası Başkentleri (Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu) Yayın Değerlendirme - Book Reviews / Fırat Purtaş - bilig. Bahar. 2015. – s.73*
14. Фейзиев Д. *Түркі мемлекеттерінің одағы жаһандық ықпалдастықтың Еуразиялық үлгісі. Халықаралық түрік академиясы. Аудармашы: Әли Сейідов. Ғылым баспасы. Алматы, 2016. – 312 б.*
15. Рахманалиев. Р. *Империя тюрков. Великая цивилизация. Тюркские народы в мировой истории с X в. до н.э. по XX в. н.э. М.: Рипол Классик, 2009. – 639 с.*
16. Рубинский Ю.И. (2002). *Европейская цивилизация в меняющемся мире / Глобализация. Конфликт или диалог цивилизаций? М. Новый век, – 143 с.*
17. Савицкий П. Н. (1997). *Континент Евразия. М. Аграф. – 464 с.*

18. Каримов Б. Тюркский пояс стабильности. Всемирная Ассамблея Тюркских Народов. – Алматы: Оркениет, 2008. – 313 с.
19. Aras B. *New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position*. London, Portland, OR: Frank Cass, 2002. – 224 p.
20. Beckwith Ch.I. *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton University Press, 2009. – 316 p.
21. Brauer B. *Central Asia: The Great Game Revisited / The Impact of Asian Powers on Global Developments*/ Ed. by Pieter E., Hazdra P. Phisycya-Verlag, 2004. – p.41-52
22. Findley C.V. *The Turks in World History*. Oxford University Press, 2005. – 320 p.
23. Brill O.M. *Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy, and Regional Security*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1996. – 202 p.
24. Simons W.Jr. *Eurasia's New Frontiers: Young States, Old Societies, Open Futures*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2008. – P.7.
25. Çora N. *Birleşik Türk Devletleri*. İstanbul: Q-Matris, 2004. – s.138.

References:

1. Saudabaev K.B. *Kazahstansko-tureckie otnosheniya: Stanovlenie, sovremennoe sostoianiye i perspektivy razvitiya [Kazakh-Turkish relations: Formation, current state and prospects of development]*. Doktorlik dissertatsiya. – Almaty, 1999. –339 b.
2. Tuymebaev J. K. *Kazakistan – Turkiya: dostuk pen intumaktastikka – 20 jul. [Kazakhstan-Turkey: 20 years of friendship and cooperation]*. Ankara, 2013. –419 b.
3. Maxaeva A., Rustemov S. *Turkistan haliktarinin azattik kozğalstağı ozara baylanistari (XIX ğasırdın 60-90 jıldarı// [Relations of the peoples of Turkestan in the liberation movement (60-90 years of the XIX century)]*. Kazakistan murağattarı, 2010. №2 (14).
4. Rustemov S. *Türki-musulman haliktarı: XX ğasır basındağı alewmettik-sayasi meselelerinin Alaş kayratkerleri enbekterinde bağamdalyı [Turkic-Muslim peoples: assessment of socio-political problems of the beginning of the XX century in the works of Alash figures] // Otan tarihi, 2015. № 1 (69). –B. 152-161.*
5. Amırbek A. *Integration of Turkic-Speaking Countries: Historical Background and Institutionalisation*. Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 2017. – p.164-204.
6. Burybayeva A. *Kazirgi kezendegi Kazakistan-Turkiya karım-katınastarı (1991-2001 j.) [Kazakh-Turkish relations at the present stage (1991-2001.)]*. Almatı, 2002. – B.174-176.
7. Turalin. E. *Kazirgi kezendegi kazak-turk karım-katınastarınındamw dinamikası [Dynamics of the development of Kazakh-Turkish relations at the present stage.] //Vestnik Kaz NPU im. Abaya, seriya «Mejdunarodnaya jizn i politika», 2015. №4(43), –B.137.*
8. Bulekbayev S. B. *Tyurkskiy vklad v mirovuyu kul'turu i tsivilizatsiyu: monografiya [The Turkic contribution to world culture and civilization: a monograph]*. Almaty, 2016. sistemy BAVIS. –316 s.
9. Çora. A. *«Türk Konseyi»nden (Türk Keneşi) «Türk Devletleri Örgütü» ne oradan «Türk Birleşik Devletlerine» uzanan yol [The path from the «Turkic Council» (Turkic Council) to the «Organization of Turkic States» from there to the «Turkic United States»]*. Ankara, 2021. Baskı: Mayıs. Sayı – 156.
10. Durdular. E. *Türk Dünyasının Geleceğe Açılan Penceresi; Türk Keneşi [Turkish World's window to the future; Turkic Council]*. Türk yurdu. Şubat, 2016. –Sayı 342.
11. Ekşi. M. (2017). *Türkiye'nin Türk Dünyasına Yönelik Kamu Diplomasisi: Yeni Araç ve Mekanizmalar [Turkey's Public Diplomacy Towards the Turkic World: New Tools and Mechanisms]*. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies 17/1 Yaz-Summer, 2017. –S.360.
12. Çiçekli. M. *Bağımsız Türk Devletleri Arasında Meclisler Arası Çok Taraflı İşbirliğinin Son On Yılı: Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKP) [Multilateral Inter-Assemblies Between Independent Turkish States. Last Decade of Cooperation: Turkic Speaking Countries Parliamentary. Assembly (TÜRKP)]*. 2018. –s.34.
13. Fırat Purtaş. (2015). *Türk Dünyası Başkentleri (Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu) Yayın Değerlendirme [Capitals of the Turkic World (Murat Yılmaz, A. Çolpan Kavuncu) Publication Evaluation]*. Book Reviews / Fırat Purtaş - bilig. 2015. Bahar. –s.73
14. Feyziyev D. *Turki memleketteriniu odağı jahandıq ıqpaldastıktın Euraziyalıq ulgisi [The Union of Turkic States is a Eurasian model of global integration]*. Halıkaralıq turk akademiyası. Audarmaşı: Ali Seyidov. Ğılım baspası. Almatı, 2016 –312 b.
15. R.Rahmanaliev. *Imperija tjurkov. Velikaja civilizaciya. Tjurkskie narody v mirovoj istorii s X v. do n. ne. po XX v. n.e. [Turkic Empire. Great civilization. Turkic peoples in world history from the 10th century. bc. to the 20th century ad.]*. M. Ripol Klassik. 2009. – 639 s.

16. Rubinskij Ju.I. *Evropejskaja civilizacija v menjajushhemsja mire / Globalizacija. Konflikt ili dialog civilizacij?* [European civilization in a changing world / Globalization. Conflict or dialogue of civilizations?]. *M.Novyi vek*, 2002. –143 s.
17. Savicki P. N. *Kontinent Evrazia* [Eurasia continent]. *M. Agraf*.1997. –464 s.
18. Karimov B. *Tiurkskiy poias stabil'nosti. Vsemirnaya Assambleya Turkskih Narodov* [Turkic belt of stability. World Assembly of Turkic Peoples]. *Almaty: Orkeniet*, 2008. – 313 s.
19. Aras B. (2002). *New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position*. London, Portland, OR: Frank Cass. 2002. –224 p.
20. Beckwith Ch.I. *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton University Press, 2009. –2316 p.
21. Brauer B. *Central Asia: The Great Game Revisited / The Impact of Asian Powers on Global Developments*/ Ed. by Pieter E., Hazdra P. *Phisycya-Verlag*, 2004. – p.41-52
22. Findley C.V. (2005). *The Turks in World History*. Oxford University Press, 2005. –320 p.
23. Brill O.M. (1996). *Central Asia's New States: Independence, Foreign Policy, and Regional Security*. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1996. –202 p.
24. Simons W.Jr. (2008). *Eurasia's New Frontiers: Young States, Old Societies, Open Futures*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2008. –P.7.
25. Çora N. *Birleşik Türk Devletleri* [United Turkish States]. İstanbul: 2004. *Q-Matris*. –s.138.